

CASTELAO E A SÚA LÍNGUA

Por RICARDO CARBALLO CALERO

Un carto de século pode ser tempo dabondo para situar na necesaria perspectiva unha figura inmovilizada pola morte. ¿Inmovilizada? Dálle, Señor, o repouso eterno. Esta piadosa deprecación non é atendida amiude polo seu alto destinatario cando o home desaparecido foi un home de escepción, un home de vida pública intensa, que teña suscitado ao seu redor adhesións entusiastas ou discusións agudas. Aínda vivo na lembranza, a súa conmemoración pode ser un intento de comprendelo tal como foi, afastando agora —superando o nivel a rentes do chan, se cadra inevitábel cando andaba antre nós— o irrelevante do significativo. Esta será fidelidade á súa memoria. O herói repousa sobor dos seus loureiros definitivos, e se o resustamos é para fixar a súa historia, para interpretar a vida que viviu. Mais esta piedade pode ser substituída pola profanación. Hai quen non acha na morte dimensión de sacralidade. Asistimos entón ao macabro espeitago dun morto disfrazado de vivo, dun morto violentamente sustraído á augusta serenidade da paz que coroou a súa guerra, e sacrílegamente utilizado como arma —lanza, escudo, bomba, refuxio— nas nosas propias guerras. Un home reificado, un home cousificado, un home que queremos que sexa como nós somos, e non como el quixo ser.

Castelao non é de ningún. Nin xiquera de Galicia. Galicia non pode ser unha desas entidades suprapersonais perante a ara de quen temos visto nestes tempos o sacrificio cruento de tantos escravos, xa nados na escravitude, xa caídos nela como prisioneiros de guerra. A alma é de cada un, e o amor non a allea, pois o amor é libre comunión, e non obscena absorción

monstruosa. Castelao foi o que quixo ser, o que puido ser. E decir o que puido e o que quixo, enceta e remata a nosa liberdade de reinstalalo antre nós. O demais sería egoísmo, individual ou colectivo, disfarzado ou mesmo dobrado de veneración e de respeito.

Con este espírito temos de encarar o que Castelao foi como escritor galego, e, cando deso se trate, o que foi como escritor en galego. Como para todos os galeguistas, a lingua non era para Castelao unha arma táctica, senón unha realidade sustancial de Galicia. O galego non podía ser para Castelao a lingua da pastoral ou a lingua da arenga ou a lingua da poesía. Se non hai catequese —porque todos sexamos santos—, se non hai combate —porque teñamos conquistado a victoria—, se non hai lírica —porque vivamos na enxebre epifanía da beleza—, haberá galego. Porque para Castelao o galego non era un medio, senón un fin.

De aquí, a escrupulosa atención con que forxou a súa lingua literaria. O que ve o galego como unha fala de grupo, o que usa o galego como unha forma de loita, o que concibe o galego como unha técnica de produción artística —e todas estas posturas teñen hoxe representantes— pode apoiar a súa teoría ou a súa praxe na teoría e na praxe de Castelao; pero a condición de que non confunda o parcial co total, o episódico co permanente, o estormento coa obra. Aquel para quen o galego sexa só unha ferramenta coa que construír un dispositivo favorecedor dunha finalidade non sustancialmente unida ao mesmo concepto de Galicia, pode desbotar esa ferramenta en calquer momento, ou porque o ouxetivo está logrado, e xa non é necesario o medio; ou porque éste se revele, polo contrario, como menos eficaz do desexábel, e se troque por outro que promete maiores oportunidades.

Tal oportunismo era, naturalmente, inconcebíbel en Castelao, e esto ten importantes consecuencias para a caracterización da súa fala. Aquel para quen a lingua é somente unha panca para movementos que a trascenden, no se para a luíla coa delectación que a Castelao merecía. Escribirá o galego de mogollón do que tantas mostras atopamos nos xornais do intre. Acentuará ora o diferencialismo cara o castelán, abandonando ao irmán parte do herdo familiar; ora o diferencialismo cara o portugués, como o paifoco sacristán para quen a cristiandade se limita ao sino da súa parroquia; percurará torpemente no vulgarismo a

espontaneidade ou decolorará coa neutralidade do cultismo o vizoso sangue da fala, facéndoa palidecer ata a anemia. Castelao, que vía no idioma a alma mesma do pobo, prestóulle miuciosa atención, pois era un espírito clásico para quen a forma non era contorno, senón sutancia.

Como os outros grandes prosistas da súa xeración, Castelao defronta o problema de converter o galego en estormento de expresión literaria total. Este foi o logro do grupo "Nós", que en grande medida realizou o que o ahistoricismo dos priguiceiros e dos desnortados propugna que agora se realice. Tampouco foi Castelao un mesías que encetase un novo testamento, abolindo unha vella lei. Está dentro dunha tradición, e cando se faga un estudo diacrónico da súa linguaxe, veráse o que debe aos seus precursores. Xebrar a Castelao dos seus devanceiros e dos seus irmáns e curmáns, é fanar a súa figura, aínda que se pretenda empoleirala. Aparte dos poetas, Valladares, López Ferreiro e Labarta decruaran a leira que el ía labrar con xugada de seu. E tales mozos como Risco, Otero e Cuevillas son á vez discípulos e mestres do seu contemporáneo, pois todos aprenderon de Castelao, e Castelao aprendeu de todos.

No tarreo lingüístico é Cabanillas o máis achegado a el. A base da fala literaria de ambos é o galego meiriño, o galego arousán, o galego suroccidental. Partiron, pois, o rianxeiro e o cambadés da lingua popular da súa comarca. Mais cicáis ningúns outros dos escritores de primeiro renque do seu tempo souperon ser á vez fieles ao xenio natural da fala e á necesidade histórica de constituíla como lingua culta. O gran problema que se lles presentaba era o da urbanización do galego rural. Neste sentido, Cabanillas e Castelao procederon con análogo tacto, evitando todo estremismo. Cando o rianxeiro se dirixía a un xefe político local acrarando que o facía na lingua que o destinador falaba por galeguismo e o destinatario por ruralismo, formulaba unha grave decraración de principios. Nesta distinción, que ten un evidente carácter valorativo, Castelao revela que para el o uso pasivo do idioma como simple vehículo de comunicación, tal como se conservaba no depauperado medio campesino, non é suficiente. O crego —despóis da misa—, o alcalde —despóis da sesión—, o mestre —despóis da clase— falan en galego. Mais non teñen a menor intención de mellorar o seu galego, nin de ampliar a súa área de difusión, nin de convertilo en ouxeto de docencia e

discencia. Teñen na boca palabras moribundas que non preten-den reavivar. Isto é ruralismo. Así usa do galego o cacique. Ten que usalo para impartir as súas ordes, como Cicerón falaba en *sermo rusticus* aos seus servos da *villa Tusculana*.

Esta era a situación que rexistraba e combatía Castelao. Isto é o que chamaba ruralismo. A pura estormentación, a pura prác-tica, a pura *utilización* do galego. Tamén hoxe coñecemos esa conducta, mais, curiosamente, o cacique ten descuberto que o galego serve para dar consignas por escrito. Isto é *criptorura-lismo*, e, anque supón un progreso na valoración ouxetiva do idioma, continuamos confinados no soterraño da mediatización.

O *galeguismo* supón inconformismo verbo do galego. Non aceptará Castelao, como non aceptará Cabanillas, a marca de vulgarismo, real ou imaxinario, que constitúen rasgos dialectais de tipo da gheada e o seseo. Pode ser que tal proscripción semelle lamentábel ao dialectólogo que colecciona —é o seu oficio— particularidades diferentes. Mais o idioma é unha cousa dema-siado seria para ser confiada exclusivamente aos especialistas. Castelao está condicionado por unha tradición traballosamente formada que orienta os seus esforzos a liberar o galego do rura-lismo e a integralo no galeguismo. Castelao non é un revolucio-nario da lingua escrita, senón que representa o cimo da mode-ración e do eclecticismo. Dunha banda, a diferenza de outras figuras da literatura galega, é un falante galego espontáneo, ben que teña sido sempre practicamente bilingüe. Así, a súa fala literaria apóiase nunha firme base de autenticidade. Mais non é, en absoluto, unha fala dialectal. A súa morfoloxía é a do ga-lego suroccidental, pero a súa fonética é a do galego central. Temos de ver neste derradeiro o peso da tradición da escola de Murguía, que interpretaba a gheada —como hoxe mesmo o pro-fesor Pensado— non como un rasgo de sustrato prerrománico, senón de superestrato castelán. O noso autor, pois, aspira a fa-cer da lingua popular unha lingua culta, da fala dialectal, unha fala común. Son os mesmos ideais de Cabanillas. Un e outro, bai-xo o influxo da nacente erudición filolóxica galega, avanzaron cara un galego cada vez máis culto; pero por camiños distintos. Cabanillas principalmente pola incorporación dun léxico escol-mado, en parte arcaizante, como se pode ver na súa obra mestra neste aspecto, a *Antífona da cantiga*. Castelao principalmente pola preocupación, tamén arcaizante, verbo da morfoloxía, na

que quer rectificar as deformacións castelanizantes. Neste sentido, a lingua de *Sempre en Galiza*, ao menos na parte didáctica e polémica escrita sobre a marcha dos acontecementos, perde moito da espontaneidade que dá limpidez á fala das *Cousas*.

O léxico de Castelao é relativamente reducido, porque o escritor rianxeiro non percura a riqueza, senón a precisión. Nesto contrasta con Otero Pedrayo, pola obra do cal decorre unha vea léxica tan abundosa como variegada. Dos maiores escritores do grupo "Nós", é Cuevillas quen no aspecto lingüístico se achega máis a Castelao, porque aquél ten un instinto da lingua semellante ao deste polo que se refire a seguridade e equilibrio. Cuevillas dá tamén a sensación de escribir desde dentro do idioma, de construír a súa lingua literaria sobre a súa fala oral. Risco non dá esa sensación. Seméllanos que houbera podido ser escritor sin ser falante. O caso de Otero é máis complexo, porque na súa lingua concorren instancias diversas e diverxentes, e a trituración de todos os elementos afluíntes para decantar o plasma que se estructure na forma definitiva, constitúí un drama de creación o estudo do cal terá que ser iluminado cos lumes fornecidos polos coñecimentos que se poseen sobre a xénese da obra barroca e romántica.

Anque Castelao ten chegado a render a Otero a homenaxe de imitar o seu estilo, o contido lingüístico da obra daquél supón unha opción estilística distinta. De algún xeito semella estar presente a mariña na fala de Castelao. Non se quer significar que unha parte sustancial do vocabulario esté tomado do léxico vivo de Rianxo, o que é obvio, e estadisticamente comprobábel, senón que a forma interna do falar literario de Castelao é mariñeira. A lingua de Castelao está dominada pola craridade, pola gracia, pola viveza, pola regularidade. É unha resposta limpa, nidia, valente e optimista ao reto que para calquer escritor galego supón a lingua literaria. Non é a única resposta posíbel, pero é unha das respostas máis prudentes, e polo tanto máis viábeis, que se teñan dado a aquel reto. Endebén, como Castelao era fundamentalmente artista, anque polo xeral ideolóxicamente aliñado —pero non en ningún rebaño de rinocerontes—, os seus logros lingüísticos son especialmente vizosos na súa prosa máis poética. A prosa didáctica reclama unha fala máis tersa, máis lisa, máis funcional da que Castelao usóu cando se aventuróu nestes tarreos. Non se movía neles coa naturalidade de

que facía gala como lírico ou como narrador. A súa lección neste campo é moito menos maxistral que a que nos dictou como artífice da lingua na súa obra de ficción ou no comentario poético. Téñense dado algúns pasos para a consagración do galego como lingua didáctica que superan, evidentemente, as conquistas de Castelao neste orde.

É verdade que a súa fala propriamente literaria, de extrema coerencia —anque moi luída polos anos de experiencia e rectificada por miúdo— dentro do seu mundo semántico e estilístico, tampouco pode servir sin máis como código espresivo universal. Cada escritor ten que forxar a súa fala, porque cada escritor ten un mundo de seu, e a ninguén lle cai ben a roupa axeitada ás medidas de outro. Mais para o mundo literario que Castelao tiña que espresar, a súa linguaxe é extraordinariamente axustada. A lección de naturalidade e instinto de elección que Castelao dou, conserva sempre a súa vixencia. Endebén, o mundo noso xa non é o mundo de Castelao, e esa lección oríéntanos, non nos asoballa. O mundo de Castelao foi literariamente un mundo de significados reducidos en número, un minifundio intensivamente cultivado. Como a vida se arrequeñeceu e complicou desde aquela, temos asobardado os límites da leira, e, anque se cadra con máis toscas aravías, cómprenos decruar gándara nova. Isto esíxenos un uso do galego que non se lle planteou a Castelao. Mais moitos aspectos da súa lingua —o manexo seguro dos pronomes átonos, por exemplo; a ponderada dosificación de popularismos e cultismos—, nos que as solucións adoptadas superan infinitamente en acerto ás dos primeiros camaradas de Castelao —os homes das Irmandades— e compiten ventaxosamente amiude coas dos seus afíns da segunda hora —os redactores de *Nós*—, deberían ser máis meditados por todos, especialmente polos mozos, improvisadores ás veces cunha xuvenil confianza no seu estro ou sinxelamente desleixados no seu oficio, eivas que Castelao, como escritor clásico, artista e artesán por temperamento e por honestidade profesional, refugou decotío.

Compre estudar de perto a lingua de Castelao. O vocabulario das *Cousas* e o dos *Retrincos* están sendo hoxe ouxeto de clasificación semántica e de comentario estilístico en diversas teses de licenciatura. Os cambios morfolóxicos e léxicos que se ouservan en edicións sucesivas dunha mesma obra, teñen sido tamén ouxeto de análise. A multiplicación destes traballos permitirá

no futuro un acceso verdadeiramente científico á faia deste grande mestre da lingua. E son precisamente os traballos científicos —que nos dán a verdade de Castelao—, e non os discursos retóricos —que nola desfiguran e enmascaran—, os que debemos, como galegos, a Castelao e a Galicia.